

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ

(ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 550 ਸਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ)

ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਸੰਪਾਦਕ

ਲੋਕ ਰੰਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
ਬਰਨਾਲਾ-148101

Guru Nanak Dev Ji Da Baani Sansaar

by

Dr. Baljinder Singh

Asst. Proff., Punjabi

Diyal Singh College, Karnal (Haryana)

85286-76338

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ

ਲੇਖਕ

ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,

ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ, ਕਰਨਾਲ (ਹਰਿਆਣਾ)

8528676338

ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ : 2022

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:

ਲੋਕ ਰੰਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਗਲੀ ਨੰ: 2ਏ,

ਪੱਤੀ ਰੋਡ, ਬਰਨਾਲਾ-148101

ਸੰਪਰਕ: 98147-87506

ਈ-ਮੇਲ: sanghera1959@gmail.com

ISBN: 978-93-85515-28-6

ਛਾਪਕ: ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ

ਟਾਈਪ ਸੈਟਿੰਗ

ਪਟਿਆਲਾ ਕੰਪਿਊਟਰ

(98557-08204, 99159-79774)

ਕੀਮਤ: 250/- ਰੁਪਏ

14.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਹੱਤਵ
— ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ	117-125
15.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਹੱਤਵ
— ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ	126-132
16.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ
— ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ	133-140
17.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ
— ਡਾ. ਸੁਨੀਤਾ ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ	141-146
18.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ
(ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ)
— ਪ੍ਰੋ. ਸਤਵਿੰਦਰ ਕੌਰ	147-152
19.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਚਿਤ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ
— ਡਾ. ਲਖਵੀਰ ਸਿੰਘ	153-158
20.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ
— ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ	159-168
21.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਯੁੱਗ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ
— ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ ਨਾਗਰਾ	169-181
22.	ਜਪੁ ਬਾਣੀ : ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ
— ਰਮਨਜੋਤ ਕੌਰ	182-190
23.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਣ
— ਸੰਦੀਪ ਕੌਰ	191-198
24.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ
— ਯੋਗਿਤਾ ਚੰਦੇਲ	199-206
25.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਚਿਤ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿੱਚ ਸਚਿਆਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਾਡਲ
— ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	207-215
26.	The Cult of Humanitarianism Guru Nanak Dev's Writings:
A Critical Perspective
— Dinesh Kumar	216-222
27.	Guru Nanak Dev's Thoughts On Women's Equality
— Amit Kumar	223-229
28.	गुरु नानक जी का ऐतिहासिक दृष्टिकोण
— डा. टी.एस. शान्ति	230-233
29.	गुरु नानक की भक्ति में रहस्यवादी अवधारणा : एक अध्ययन
— धीरज कौशिक	234-240

20 / ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ

ਜਪੁ ਬਾਣੀ : ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ

ਰਮਨਜੋਤ ਕੌਰ*

ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਕਿਛੁ ਕਰਮੁ ਨ ਜਾਣਾ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣਾ ਤੇਰੀ ॥
ਸਭ ਤੇ ਵਡਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਜਿਨਿ ਕਲ ਰਾਖੀ ਮੇਰੀ ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਫਿਲਾਸਫਰ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੱਕੀ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ”।¹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਰੂਪੀ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਹੰਸ ਵਾਂਗ ਚੁੱਭੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਮੋਤੀ ਲਭਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਜਿੰਨੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਜਤਨ ਜਾਰੀ ਹਨ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਚੌਪਈ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਆਪੁ ਆਪੁਨੀ ਬੁਧਿ ਹੈ ਜੇਤੀ ॥

ਬਰਨਤ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤੁਹਿ ਤੇਤੀ ॥² (ਚੌਪਈ ਸਾਹਿਬ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਜਪੁ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਉਪਰ ਭਾਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਹਰ ਵਾਰ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਫਲਸਫਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਤੱਤ ਹਰ ਵਾਰ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜਪੁ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਵਿ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਵਿ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਏਨੇ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਭੇਦ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰਮ ਸੱਚ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਖਮ ਤੇ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਦੀ ਸੁਚੱਜਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁਲਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰ ਫੈਲੇ ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਜਪੁ ਜੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਸਾਬਕਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਰਨਲ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਦੇ ਇੰਨੇ ਪੀਛੇ ਪੁਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕੇਵਲ 40 ਛੰਦਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ 38 ਪਉੜੀਆਂ ਜਾਂ ਕੁਲ 4977 ਅਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ਕੁੱਝੋ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਖੇਪਤਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ।”³

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਰਚੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੋਲਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਜੇ

ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਨਾਮਵਾਰ ਬੋਲੀਆਂ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਹਿੰਦੀ, ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਠੁੱਕ ਬੱਝ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ 'ਜਪੁ ਜੀ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਮਰ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚਲੇ ਮੁੱਖ ਆਸ਼ੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਬਾਰੇ ਜਦੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਤੱਥ ਸਚਿਆਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤੇ ਉਹ ਸਚਿਆਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚਕਾਰ ਕੂੜ ਭਾਵ ਝੂਠ ਦੀ ਜੋ ਦੀਵਾਰ ਹੈ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਟੁੱਟ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਗਲੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਉੱਤਰ ਸਵੈ ਸੰਬੋਧਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਨਕ! ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ॥

ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ॥⁴

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਸਚਿਆਰ ਭਾਵ ਸਚਾਈ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਅਤੇ ਉੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਾਰਗ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਉਸਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਿਚ ਉਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮੰਨੇ ਗਏ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਾਡਾ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸ਼ਿਵ (ਈਸਰ) ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਗੋਰਖ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ (ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ) ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹੀ ਪਾਰਬਤੀ ਮਾਈ ਹੈ:-

ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਦੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੇਦੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ॥

ਗੁਰੁ ਈਸਰੁ, ਗੁਰੁ ਗੋਰਖੁ ਬਰਮਾ ਗੁਰੁ ਪਾਰਬਤੀ ਮਾਈ॥⁵

184 / ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ

ਏਥੇ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਭੁਲੇਖੇ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਰਖੁ ਬਰਮਾ, ਦੀ ਥਾਂ ਅਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ, ਬਰਮਾ ਗੁਰ, ਪਾਰਬਤੀ ਮਾਈ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਸ਼ਿਵ ਜੀ, ਗੋਰਖ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਰਬਤੀ ਨੂੰ ਮਾਈ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਹੇ ਫਿਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਡਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੁਲੇਖਿਆ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਨਿਰੰਤਰ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਹੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭੰਡਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਮੌਤ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਮਾਇਆ (ਔਰਤ) ਕਿਸੇ ਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਦੇਵਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦਾ ਹੁਕਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਾਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵੱਸ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਬੜਾ ਅਸਚਰਜ ਕੌਤਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਏਕਾ ਮਾਈ ਜੁਗਤਿ ਵਿਆਈ ਤਿਨਿ ਚੇਲੇ ਪਰਵਾਣੁ॥

ਇਕ ਸੰਸਾਰੀ ਇਕੁ ਭੰਡਾਰੀ ਇਕੁ ਲਾਏ ਦੀਬਾਣੁ॥

ਜਿਵ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਵੈ ਚਲਾਵੈ ਜਿਵ ਹੋਵੈ ਫੁਰਮਾਣੁ॥

ਓਹੁ ਵੇਖੈ ਓਨਾ ਨਦਰਿ ਨ ਆਵੈ ਬਹੁਤਾ ਏਹੁ ਵਿਡਾਣੁ॥⁶

‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੁਨਣ ਅਤੇ ਮੰਨਣ ਤੇ ਕਾਫੀ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ / 185

ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕਮਾਉਣਾ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਆਏ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਅੰਦਰ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਸਤਿਗੁਰ ਨੋ ਸਭੁ ਕੋ ਵੇਖਦਾ ਜੇਤਾ ਜਗਤੁ ਸੰਸਾਰੁ ॥

ਡਿਠੈ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਵਈ ਜਿਚਰੁ ਸਬਦਿ ਨ ਕਰੇ ਵੀਚਾਰੁ ॥⁷

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵੇਖ ਲੈਣ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਦ ਤਾਈਂ ਜੀਵ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਏਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਵੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਦੂਰੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹਨ ਸਦਾ ਹੀ ਮਾਰਾਂ ਸਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਹ ਵੀ ਤੇਰੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤੇਰੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਤੁਰਨ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਕੇਤਿਆ ਦੂਖ ਭੂਖ ਸਦ ਮਾਰ ਏਹਿ ਭਿ ਦਾਤਿ ਤੇਰੀ ਦਾਤਾਰ ॥⁸

ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਖੜੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਅਸਲੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧੂਰੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਅਧੂਰੇ ਅਰਥ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਉੱਪਰ ਜਾਂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ "ਇਹ ਭਿ ਦਾਤਿ ਤੇਰੀ ਦਾਤਾਰ" ਦੀ ਲਿਖਵਾਈ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਵੀ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਾਤ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੀ ਪੰਗਤੀ 'ਕੇਤਿਆ ਦੂਖ ਭੂਖ ਸਦ ਮਾਰ' ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ

186 / ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ

ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਭਾਵੇਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਂ ਮੁਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਕਲਾਸੀਕਲ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਲੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਮੰਨਣਾ ਵਧੇਰੇ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਪੁ ਜੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਥੋੜੇ ਤੋਂ ਥੋੜੇ ਅਤੇ ਅਤਿ ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਕਠਿਨ ਤੋਂ ਕਠਿਨ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਖੇਪਤਾ ਜਦੋਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਢਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਵੱਖਰਿਆਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਿਰਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਢੁੱਕਵੀਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਸਲੋਂ ਅਲੰਕਾਰਕ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇੰਨੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰੂਪਕਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੂਪਕ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਬਿੰਬ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਅਦੁੱਤੀ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਏਨੇ ਉਚੇਚ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ

ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਆਲੋਚਕ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਆਖਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਕਈ ਲੰਮੇਰੇ ਅਤੇ ਕਈ ਛੋਟੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਛੰਦਾ ਬੰਦੀ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨੂੰ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ।

ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਧ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬੋਲੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਠੋਠ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਰਲਾਅ ਪੈ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਚਿ, ਪੂਰੀਆਂ, ਵਿਖਮ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ, ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹੁਕਮੀ, ਸਲਾਮਤ, ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਆਦਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਆਕਾਰ, ਉਤਮ, ਨੀਚ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣ ਆਦਿ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਧਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਆਦੇਸ਼, ਨਾਦ, ਨਾਥ ਆਦਿ।

ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਛੰਦ ਬੱਧ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕ ਛੰਦ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਛੰਦ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਪਉੜੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵੀ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਕੁਝ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ ਫਿਰ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ਅਤੇ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕਗੀਤਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉੱਪਰ ਹੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਨੂੰ ਕਈ ਆਲੋਚਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ' ਦੇ ਲੇਖ "ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁਲਾਂਕਣ" ਵਿਚ ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਸ ਚੌਕੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਚਾਰ-ਚਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜੁੱਟ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਜੁੱਟ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਣਿਐ, ਮੰਨੋ, ਅਸੰਖ, ਆਦੇਸ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਜੁੱਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੁੱਟਾਂ ਦੇ ਸਿਰ

ਤੇ ਹੀ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਜਪੁ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੱਥ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਜਪੁ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਜਿਵੇਂ:-

- (1) ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਬੰਧਨਾਂ ਵਾਲੇ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ।
- (2) ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਰਘਬੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- (3) ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ।
- (4) ਪਿੰਗਲ ਮੁਤਾਬਕ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਛੰਦ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ।
- (5) ਪਲਾਟ ਦਾ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- (6) ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਯੁਗ ਵਿਉਂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (7) ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਵਿ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਚਿਤ੍ਰਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।
- (8) ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਰਾਹੀਂ ਉਤਸੁਕਤਾ ਦਾ ਮਹੌਲ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।”⁹

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਜਪੁ ਜੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਜਪੁ ਜੀ’ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜੀਵੰਤ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਫਿਲਾਸਫਰ, ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਢੁੱਕਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੇ ਤੇ ਸਿਖਿਆਦਾਇਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦੇ ਰਹੱਸ ਭਰੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੁਰਾਤਨ ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੋਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀ

ਤਸਵੀਰ ਢੁੱਕਵੇਂ ਢੰਗ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਬੜੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਤਮ ਰਚਨਾ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਉਹ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਗਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਬੜਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਹੀ ਮੌਤੀ ਚੁੱਗ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਥਹੁ ਪਉਣ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ, 2004, ਪੰਨਾ-115
2. ਲਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ), ਚੋਣਵੀਂ ਬਾਣੀ ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1999, ਪੰਨਾ-94
3. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਾਹਕਾਰ ਜਪੁਜੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1975, ਪੰਨਾ-10
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-2
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-7
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-594
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-5
9. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਚਾਹਿਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ : ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਜਸਜੀਤ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1993, ਪੰਨਾ-86